

İlâhiyat Araştırmaları ve Sosyal Bilimler

*Vejdi BİLGİN, Yrd. Doç. Dr.**

Giriş

Türkiye'deki modern ilâhiyat eğitimi çok geniş bir alana sahiptir ve kelimenin tam anlamıyla disiplinlerarası bir görünüm sergiler. Bu eğitimi alan kişiler ister araştırmacı, ister öğretmen, ister din görevlisi olmayı amaç edinsinler netice itibariyle klasik İslâm ilimlerinin hemen hepsi konusunda bilgi sahibi olurlar, felsefi içerikli dersler görürler. Bunların yanında din bilimleri olarak bilinen Dinler Tarihi, Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi gibi alanlarda dersler alırlar. Ayrıca İslâm'ın tarihi, sanatı ve edebiyatının tüm gelişimini öğrenirler. Bu geniş ilgi alanına paralel olarak akademik anlamdaki ilâhiyat araştırmaları Temel İslâm Bilimleri, Felsefe ve Din Bilimleri, İslâm Tarihi ve Sanatları bölümleri altında on dokuz anabilim dalı içerisinde sürdürülmektedir.

Bu geniş yelpaze içinde yapılan çalışmaları, araştırma konusunun güncelliği açısından iki kategoriye ayırmak mümkündür. Özellikle Temel İslâm Bilimleri ve İslâm Tarihi ve Sanatları bölümlerinde yer alan disiplinler daha çok literatür incelemesine dayanan, o bilim dalında bilgi olarak yoğunlaşmayı amaç edinen (bu yüzden bazı çalışmalarda araştırma problemi görülemez) kavramsal veya tarihî nitelikli çalışmalar yaparlar. Din Psikolojisi, Din Sosyolojisi Ve Din Eğitimi alanlarında ise teorik çalışmaların yanında yaşadığımız döneme ait problemler çerçevesindeki çalışmalar daha ağırlıklıdır. Felsefi çalışmalarda her iki anlamda çalışmalar görmek aynı derecede olasıdır. Dinler Tarihi, İslâm Tarihi, Mezhepler Tarihi gibi anabilim dalları yapıları gereği tarihî konuları incelerler. Ancak bu disiplinler kendileri için biçilmiş sınırların zaman zaman dışına çıkarak günümüze ait konuları da ele alırlar. Söz gelimi, Moon hareketi ya da Türkiye'nin herhangi bir yöresindeki Alevî toplulukları inceleme konusu olur ve bu çalışmalar takdir de toplar. Aynı şekilde klasik İslâm bilimlerinin de sosyal bilimlerin yöntemlerini, özellikle de verilerini kullanarak çalışma yaptık-

* UÜ İlâhiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı, vejdebilgin@hotmail.com

ları gözlenmektedir. Acaba bu tür çalışmalar yapmanın İlahiyat alanına ne derece katkısı vardır? Yazımızın bir problemini bu konu oluşturuyor. Birinciyle bağlantılı diğer bir problemimiz ise din psikolojisi, din eğitimi ve din sosyolojisi gibi beşerî ve sosyal bilim çalışmalarının İlahiyat alanına doğrudan katkısı ile ilgilidir. Bu disiplinlerin birbiriyle örtüşen yönleri bulunmakla birlikte, bugün için her biri müstakil bir uzmanlık alanı olarak kabul edildiğinden biz yazımızda örneklem olarak din sosyolojisi araştırmalarını ele alacağız.

İlahiyat ve Sosyal Bilimler

İlahiyat, birer araştırma ve tartışma konusu olarak insanlık tarihinin ilk devirlerine kadar gider. Bunun yanında, fizik dünyanın doğal bir neticesi olarak bugün pozitif bilimler diye bilinen disiplinler de İlahiyata eşlik ediyordu. Hatta bilim tarihçilerinin ifadelerine göre bu tür çalışmalar aynı zamanda ibadet zamanlarının tesbitine yönelikti yani entelektüel merakın ve hayat şartlarının ötesinde din de bilimsel araştırmalar için önemli bir motivasyon kaynağıydı. Felsefe, matematik ve tarih de insan zekâsı için her zaman ilgi konusuydu. İlahiyat bilimleri modern dönem öncesine kadar en temel ve merkezî düşünce alanı olma özelliğini korumuştur,¹ zira Batı'daki tüm bilimler felsefe genel başlığı altında İlahiyatla bir şekilde ilgiliydi. Kopernik'in ünlü eserinin –kimin tarafından yazıldığı tartışmalı– önsözünde muhtemel birtakım İlahiyat tartışmalarının önüne geçmek için bu eserin felsefî bir çalışma olmadığı, sadece matematik bir spekülasyon olduğu belirtilmiş, daha doğrusu böyle bir zorunluluk hissedilmişti.²

Günümüzde başta astronomi ve fizik olmak üzere pozitif bilimler İlahiyatın etkisinden tamamen sıyrılmışlardır; bunların İlahiyatla ilgileri özellikle fizikle uğraşan bazı bilim adamlarının nihaî bir açıklama yapma uğraşına girdiklerinde yani teizm-ateizm tartışmalarında ortaya çıkmaktadır.³ Ya da zaman zaman İlahiyatçılar kutsal metinleri 'bilimsel' açıdan yorumlama çabalarına girdiklerinde⁴ pozitif bilimler ve İlahiyat alanı kesişmektedir.

Bilim tarihi yoğunluklu olarak XIX. yüzyılda olmak üzere yeni bir bilim alanının doğuşuna sahne oldu. Farklı sınıflandırmalar içinde sosyal bilimler

¹ Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi*, İstanbul 1994, s. 72.

² Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul 1990, s. 225.

³ Örnek olarak bk. Şahin Efil, *İslâm ve Batı Düşüncesinde Yaratılış Modelleri*, İstanbul 2002, s. 213 vd.

⁴ Tefsir tarihinde bilimsel tefsir anlayışı olarak isimlendirilen akım ve Türkiye'de -son yıllarda sık sık sözü edilen- çeşitli bilim dallarına mensup bilim adamlarınca tefsir yazma projesi bu anlayışa işaret eder. Bugün pozitif bilim dediğimiz disiplinlerin verilerinin kullanımı tefsir tarihinde çok eskilere gider. Ancak özellikle XIX. yüzyılda pozitivistimin hâkim bilim görüşü olmasıyla müfessirler arasında bu konuya ilgi artmış ve konuya olan ilgi hâlâ da devam etmektedir. bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988, II, 423-467. Konuyla ilgili, yine bir pozitif bilimci tarafından yazılan eleştirel yaklaşım için bakılabilir: Ahmet Yüksel Özemre, *Kur'an-ı Kerim ve Tabiat İlimleri*, İstanbul 1999.

veya beşerî bilimler denilen bu alan, şüphesiz insanlık tarihi kadar eski konuları içeriyordu, ama henüz felsefeden kopup bağımsız bir alan haline gelememişti. Bu bilimler felsefeden koparken sadece yeni bir isim altında örgütlenmekle kalmadıkları, aynı zamanda metot olarak da farklı olduklarını ilân ettiler; zira artık biyolojik yöntemi kullanacaklardı. Sosyolojiyi kuran Comte'un amacı fizik dünyada olduğu gibi kültür dünyasında da kanunlar keşfetmekti. Weber bu yeni alanı değerlerden arındırırken, değer yüklü çalışma alanları olan etik, felsefe ve İlâhiyattan da tamamen ayırmış oldu.⁵

Bugün İlâhiyatı bilinen manada bir sosyal bilim olarak düşünmemiz mümkün değildir. İlâhiyat pek çok noktada felsefe ve tarihle benzer yönleri olan ama yine de farklı ve daha geniş bir çalışma alanıdır. Günümüzde Batı üniversite anlayışında İlâhiyat, klasik üniversite geleneğine bağlı olarak –her ne kadar din Avrupa'nın siyasal ve düşünsel gelişimindeki rolünü önemli ölçüde yitirse de- hâlâ müstakil bir çalışma alanı olarak görülmekte ve devam etmektedir. Esasında bu çalışma alanının felsefe, eğitim ya da sosyal bilimler alanının içinde yer alması teorik ve pratik açıdan da mümkün görünmemektedir.

O halde bazı sosyal/beşerî bilimlerin İlâhiyat içinde yer almasının sebebi ve gerekçesi nedir? Öncelikle şunu söylemek gerekirse, sosyal bilimler pozitivist bir anlayış içerisinde ortaya çıktı, ayrıca teorik açıdan da pozitivismi savunan bu disiplinlerdi. Pozitif bilimler dine karşıt görünen bazı veriler sunarak pratik bir işlev görürken, sosyal bilimler dine karşıt bir dünyanın düşünsel temellerini oluşturuyordu. Sosyolojinin zaman zaman 'seküler ideolojinin bilimi' olarak nitelendirilmesi buna dayanır.⁶ Bu anlayış hâlâ bir şekilde devam etmektedir, zira bilim adamları arasında yapılan araştırmalara göre, dine karşı mesafeli duran bilim adamlarının çoğunluğu sosyal bilimcilerdir.⁷ Yeni bir alan olarak din sosyolojisi de seküler bir bilimdi ve hâlâ da öyle kabul edilmektedir.⁸ Ancak pozitivizmin etkisinin azalmasıyla birlikte –ki zaten düşünsel anlamda çok kısa zamanda demode olmasına rağmen etkisi uzun süre devam etti- Wach gibi hıristiyan İlâhiyatçılar bu alanda çalışmalara başladılar. Fakat yine de din sosyolojisinin değerlerden yoksun olması gerektiği ifade edilir; bu anlamda bu disiplinin klasik İlâhiyat bilimi olmadığı açıktır.

Din Sosyolojisinin söz konusu karakterine rağmen ülkemizdeki akademik yapılanma içinde –ki disiplinlerarası ayırım ülkemizde oldukça katıdır- yakın zamanlara kadar bu disipline sosyoloji bölümlerinde yer verilmediğini, hatta zorunlu ders olarak müfredatta dahi yer almadığını görmek olağandı. Bu

⁵ bk. Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi* (çev. Osman Akinhay), Ankara 1998, s. 62–66, 175–176.

⁶ Nuray Mert, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Yaklaşım*, İstanbul 1994, s. 89

⁷ Rodney Stark, "Toprağın Bol Olsun Sekülerleşme," *Sekülerizm Sorgulanıyor* (haz. Ali Köse), İstanbul 2002, s. 59.

⁸ Joseph H. Fichter, *A Sociologist Looks at Religion*, Delaware 1988, s. 11.

durum ülkemizin siyasî, sosyal ve kültürel tarihiyle yakından ilgili uzun bir tartışma konusu ve bu tartışma, çalışmamızın sınırlarını ve amacını aşıyor. Neticede din sosyolojisi İlahiyat alanının bir disiplini olarak kaldı. Bu pratik durumun aslında din sosyolojisi araştırmaları açısından önemli bir yararı da oldu; zira bu disiplinde çalışan kişilerin sosyoloji formasyonu yanında ciddi anlamda bir İlahiyat formasyonuna da sahip olmaları gerekir. Din sosyolojisinde uzmanlaşmak, bir bilgi sosyolojisi ya da aile sosyolojisinde uzmanlaşmaktan çok daha farklı bir durum arzeder. Bu sebeple din sosyolojisi disiplininin İlahiyat'ın içinde yer alması bu alanda uzmanlaşan kişiler için olumludur. Ancak acaba İlahiyat alt yapısı din sosyolojisi araştırmalarında yeterince kullanılıyor mu? Bu soruya çalışmamızın son kısmında temas edeceğiz.

Genel İlahiyat Bilimleri İçinde Sosyal Bilimlerin Kullanımı

Yukarıda temas ettiğimiz üzere, tefsir çalışmalarında pozitif bilim verilerini kullanım düşüncesine benzer şekilde, bugün, pek çok temel İlahiyat disiplininde sosyal/beşeri bilim verilerini ve yöntemlerini kullanılma eğilimi görülmektedir. Çalışma konusunun 'sosyolojik veya psikolojik açıdan ele alınması' ya da bu tür kaynakların bibliyografyada yer alması arzu edilir bir durum oldu. Burada artık 'klasik' yaklaşımlardan uzak kalındığı, konuya 'yeni ve farklı' yaklaşımlar getirildiği de düşünülüyor. Şüphesiz bu aynı zamanda –pek de bilinçli olmayan- bir metodolojik arayışın işaretidir. Yani İlahiyatçı, artık kendi alanının kadim tartışma konularına klasik metinlerdeki anlayışlarla cevap aramak (ya da verili cevabı tespit etmek) yerine yeni açıklamalar getirmek peşindedir. Hatta mümkün olursa kadim tartışma konularını tamamen bırakıp yeni tartışma alanlarına girmek arzusundadır. Burada geçmişte olduğu gibi günümüzde de etkili olan Batı'daki tartışma konularıdır. Bunlar İlahiyatla ister doğrudan ister dolaylı ilgili olsun yeni bir bakış açısı olarak İlahiyat tartışmalarına yön veriyor. Bu tartışmaları anlayabilmek önemli ölçüde felsefi ya da sosyolojik alt yapı gerektirdiğinden İlahiyatçının okuma alanı da farklılaşıyor. Artık meselâ tefsircilerin hermenötik, kelâmcıların modernizm üzerine metinler okuması gayet olağan bir haldir. Bütün bunların yanında hâlâ pozitivist bilim anlayışının etkisi altında kalan, bilim felsefesinde yaşanan gelişmelerin uzağında İlahiyatçılar az değildir. Sosyolojik ya da psikolojik bilginin İlahiyat alanında kullanılması da özellikle bu anlayışta olan insanlar kanalıyla gerçekleşiyor.

Sosyal bilimlerde elde edilen bilgi ne derece nihaî bilgidir? Bugün bilim felsefesindeki tartışmalar pozitif bilimlerin bile bilgisinin nihaî ve kesin bilgi olmadığını gösteriyor. Kaldı ki sosyal bilimlerin bilgisi, çalışma alanının yapısı,

yöntemin uygulanması ve araştırmacının objektifliği tartışmaları nedeniyle⁹ çok daha zayıf bir bilgidir. Bu tür bir bilginin âdetâ keskin ve nihâî bir bilgiymişçesine kullanılması, İlâhiyat çalışmalarına destek vermekten ziyade sosyolojik bilginin İlâhiyat içinde meşrulaştırılması gibi bir işlev görür. Meselâ Kur’ân-ı Kerîm’de kavimlerin helâki ile sık sık gündeme gelen ‘sünnetullah’ kavramını, klasik sosyolojideki ‘toplumsal yasalar’ kavramıyla açıklamak şu an itibarıyla savunulmayan bir görüşe meşrûluk kazandırmak demektir.

Konunun daha iyi açıklanması için somut bazı örnekler üzerinde durmak faydalı olacaktır. Tefsir Anabilim Dalı’nda yapılan bir yüksek lisans çalışması¹⁰ ‘Bir şeyin itidal çizgisinden uzaklaşıp bozulması’ anlamındaki *fesad* kavramını incelerken konuyu tefsir dışındaki branşlar açısından ele almak amacıyla felsefi, psikolojik ve sosyolojik olarak da incelemenin faydalı olacağını düşünür. ‘Din Felsefesinde Fesad’ başlığı altında kötülük problemiyle ilgili bilgiler verilir. ‘Din Sosyolojisinde Fesad’ başlığı altında ise anomi hakkında bilgi verilir. Fakat tezin diğer yerlerinde fesad kavramı ile bu kavramlar arasında doğrudan bir ilişki kurulmaz ya da konu bu teoriler çerçevesinde açıklanmaz. O halde bu felsefi ve sosyolojik kavramları buraya almanın sebebi nedir? Eğer bu kavramlarla bir açıklama yapılacak olsaydı bu takdirde yukarıda sosyolojik bilginin meşrulaştırılması dediğimiz başka bir problem ortaya çıkacaktı.

Yine tefsir alanında yapılan ve Kur’an’a göre insan ve din ilişkisini konu edinen bir yüksek lisans çalışmasında¹¹ birinci bölümde ‘Kur’an’a Göre Din’ başlığı altında öncelikle -bir mukayese olması açısından olsa gerek- dinin tanımı ve kaynağı ile ilgili sosyolojik/antropolojik yaklaşımlara yer verilir. ‘Dinin Toplumdaki Rolü’ başlığı altında ise dinin insan dünyasına bir anlam kattığı, toplumsal kontrolü sağladığı, sosyal problemlerin önüne geçtiği gibi konular üç sayfa içinde belirtilir ve konu ilgili olduğu düşünülen “Ve topluca Allah’ın ipine sarılın, ayrılmayın.” âyeti gibi birkaç âyetle bağlanır.

Bu başlık altında yazılanların sosyoloji açısından bir değeri olmadığı gibi tefsir disiplinine de hiçbir katkısı yoktur. Ancak dışarıdan bakıldığında tefsirle ilgili bir konu sosyolojik bir bakış açısıyla incelenmiş gibi bir intiba uyanır. Kaynaklar kısmına da birkaç sosyoloji kitabı eklendiği zaman disiplinlerarası bir çalışma olarak önümüze gelir.

Cuma namazıyla ilgili hadisler üzerine yapılan bir yüksek lisans çalışmasında ise,¹² konu bir anda çok farklı bir boyuta çekilerek cumanın toplumsal boyutu da incelenmek arzu edilmiştir. Konu cuma namazı olunca sosyal

⁹ Ki bu yüzden pek çok pozitif bilimci sosyal bilimleri bir bilimsel disiplin olarak görmez. bk. “Hillary Putnam İle Söyleşi,” Bryan Maggee, *Yeni Düşün Adamları* (haz. Mete Tunçay), İstanbul 1979, s. 359.

¹⁰ Fatih Bayar, *Kur’an’da Fesad Kavramı*, UÜSBE (Bursa 2002).

¹¹ Ahmet Abay, *Kur’an’a Göre İnsan ve Din ile Olan İlişkisi*, UÜSBE (Bursa 1995).

¹² bk. Mehmet Akif Demir, *Hadislere Göre Cuma ve Toplumsal Boyutu*, OMÜSBE (Samsun 2002).

boyutunun da akla gelmesi gayet normaldir, ancak bu tamamen ayrı bir araştırma konusudur. Eğer cumanın toplumsal açıdan incelenmesi arzu ediliyorsa bu iki şekilde olabilirdi: Birincisi cumayla ilgili hadislerin ortaya çıkışı, rivayetlerin farklılaşması ya da anlaşılması ile ilgili olarak gerekli tarihî dönemler incelenip, sosyal yapı ile ilgili malzeme toplanıp bir araştırma yapılabilir. Bu tür bir çalışma bizim hadisle ilgili olarak biraz sonra genişçe değineceğimiz bir din sosyolojisi araştırması olur ki, böyle bir çalışma İlahiyat alanına pek çok katkı sağlayabilir. Ancak burada, hadislerin ilk ortaya çıkışının açıklanmasında yani “Ne oldu da Allah ve peygamberi tarafından vakit namazlarının yanında topluca ifa edilmesi zorunlu ayrı bir namaz kondu?” sorusunun cevabında Durkheim’ci bir yaklaşımın benimsenmesi ‘tehlikesi’ de vardır. Cuma namazının sosyal boyutuyla ilgili ikinci tür bir çalışmada, insanların cuma gününde bir araya gelmesi sosyal bir olgu olarak incelenebilir; topluca kılınan bu namazın dindarın davranışlarını nasıl etkilediği deneysel olarak ortaya konulabilir. Bu tür bir araştırmanın artık cuma ile ilgili hadislerin değerlendirilmesiyle doğrudan bir ilgisi yoktur.

Herhalde bu konuda vereceğimiz en dikkat çekici örnek Gebze ve çevresindeki dinî yapıyı konu edinen kelâm alanındaki bir doktora tezidir.¹³ Bu tez, bizi hiç de şaşırtmayacak şekilde kelâm disiplininin tanımı ve tarihî gelişimiyle başlar ve konu daha sonra kelâmdaki yeni arayışlara kadar gelir. Türkiye’deki tez çalışmalarının birinci bölümleri (tezler genelde iki ya da üç bölüm olur) konuya giriş yapmak amacıyla o alandaki herkes tarafından bilinen konuların genellikle bir tekrardan ibarettir. Bunların şüphesiz araştırma problemiyle bir ilişkisi vardır ama herhangi bir orijinallik içermez ve tezi inceleyecek kişilerin konuyu daha iyi anlamaları için gerekli görülür. Oysa tez jürisi alandaki uzman kişiler olduğu için bu kısımların yazılması gereksizdir, bu yüzden onlar sadece konunun etrafıca ve birincil kaynaklara inilerek incelenip incelenmediğine bakarlar. Araştırmacı da bu ilk bölümü yazmaktan memnundur, zira böylelikle hem sayfa hacmini artırmış olur hem de çalışma alanının en temel kavramlarını ve tartışma konularını temel kaynaklardan okumuş olur; okuduğu da boşa gitmemiş, yazıya geçirilmiş olur. Oysa söz konusu alanda çalışan herkesin literatür bilgisi olarak bu kaynakları gözden geçirmesi şarttır; bunun ayrıca birer kompozisyon olarak yazıya geçirilmesi ciddi bir enerji kaybıdır. Esasında araştırmacılardan istenen, herkes tarafından genelde bilinen konularda değil, kendi özel çalışma alanında en üst seviyede okumalarda bulunmasıdır. Aşağıda görüleceği üzere ‘alanı temel kaynaklardan tanımak’ bu yazının önemli vurgularından biridir.

¹³ Ethem Karaçoban, *Gebze ve Çevresinde Yaygın İnanışlar ve Kelâm Açısından Kaynakları*, MÜSBE (İstanbul 2004).

Söz konusu tezin ikinci bölümünde Gebze'deki insanların dini inanç, tutum ve davranışlarıyla ilgili bir alan araştırmasının verilerini görürüz. Burada artık sosyolojik yöntemle yapılmış deneysel bir çalışma söz konusudur. Elde edilen veriler yüzde olarak verilir ve gerektiği durumlarda bağımlı değişkenlerle bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon kare tekniği ile ortaya konulur. Şimdi acaba, insanların inanç durumlarının tesbitinin ya da mezarlardan medet umma, mevlit okutma gibi ritüellerin istatistikî olarak ortaya konmasının kelâm disiplini açısından ne gibi bir faydası vardır? Son yıllarda ülkemizdeki kelâm disiplindeki akademik gelişmelere baktığımızda bunun cevabını buluruz: Kelâm geçmişte olduğu gibi günümüzde de inançla ilgili problemlere cevap aramalıdır. Bu bakış açısıyla kelâmın ilgi alanının türbe ziyaretinden sekülerizm tartışmalarına kadar genişletilme eğilimi göze çarpmaktadır.¹⁴ Oysa disiplinlerarası yaklaşım kelâmcının bir alan araştırması yapmak yerine, zaten yapılmış olan pek çok alan araştırmasının verilerini bir araya getirip bunların üzerine bir çalışma yapmasını gerektirirdi.¹⁵ Ancak burada bile pek çok problem söz konusudur. Meselâ türbe ziyaretlerinin oranının artması ya da daha çarpıcı biçimde deist bir tanrı anlayışına ilginin çoğalması ile ilgili bir kelâmcı ne söyleyecektir? Bununla ilgili bir açıklama getirmek esasında din sosyoloğunun görevidir. Bu durum İslâm İlâhiyatı açısından olumsuz görülüyorsa (ki bunu esas olarak kelâmcı söylemelidir) bununla ilgili bir çalışma yapmak en başta din eğitimcilerinin alanıdır. Konu bütün olarak ele alınırsa daha başka disiplinlerin işbirliğiyle ortak bir çalışma yürütülmesi gerekir, kelâmcıya düşen görev konunun teorik çerçevesi olmalıdır. Şimdi hemen aklımıza şu soru gelir: Yukarıdaki gibi bir çalışma yapan kelâm doktoru acaba böyle ortak bir çalışmada diğer disiplinlere alanıyla ilgili ne derece katkıda bulunabilir? Bu kişi, eğer özel olarak bir çaba içinde değilse, lisansüstü eğitimi ve tez çalışmaları sırasında kendi alanının kaynaklarına, tartışma konularına ve düşünsel gelişimine ne derece vâkıf olmuştur?

Bu yazının kaleme alınmasına vesile olan Recep Şentürk'ün çalışmasında Nobel ödüllü fizikçi Richard Feynman'ın bir konferansta söylediği sözler, klasik konuların öğrenilmesinin ve öğretilmesinin önemine işaret eden güzel bir örnektir. Şöyle der Feynman:

“Anlatmak istediğim fikirler, eski fikirlerdir. Neden bunlar hep tekrar edilir? Çünkü her gün doğan yeni nesiller vardır. Çünkü insanlık tarihinde geliştirilmiş büyük fikirler vardır ve bu fikirler bilerek ve ağızdan, nesilden nesle aktarılmadıkça devam etmezler.”¹⁶

¹⁴ Bu eğilim aslında XIX. yüzyılın sonlarına doğru başlamıştı. Söz gelimi insan hakları, kadınların sosyal durumları gibi konuları kelâm içinde ele alma eğilimi vardı. bk. M. Sait Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, İstanbul 1998.

¹⁵ Bekir Topaloğlu, *Kelâm Araştırmaları Üzerine Düşünceler*, İstanbul 2004, s. 59.

¹⁶ Recep Şentürk, *Toplumsal Hafıza Hadis Rivayet Ağı* (trc. M. Fatih Serenli), İstanbul 2004, s. 175.

Konunun daha ilginç bir boyutu ise bu tür bir çalışmanın, söz gelimi eğer din sosyolojisi alanında yapılmış olsa, doktora seviyesinde bir çalışma olarak görülüp görülmeyeceğidir. Konuya ya da yönteme yabancı olan jüri üyeleri bunu pekâlâ başarılı bir çalışma olarak görebilirler. Ülkemizde alan araştırmalarının popülerlik kazanmasıyla, bazen sadece yüzde hesabına dayanan çalışmalar memnurlukla karşılanıp hüsünkabul gördüler ve örnek çalışmalar olarak gösterildiler.

Bu konuyla ilgili son olarak şunu da ilâve etmek gerekir ki; üzerinde çalıştığımız problem ne olursa olsun her zaman için diğer disiplinlerle işbirliği içinde olmak ve hatta mümkünse birkaç alanda birden uzmanlaşmak ideal bir durumdur.¹⁷ Ancak bu uzmanlaşma birbirlerine yakın alanlarda olmalıdır, akademisyenlerin daha önce hakkında hiç bilgi sahibi olmadıkları verileri ya da yöntemleri doktora çalışmalarında kullanmaları faydalı olmaktan uzaktır. Ülkemizin eğitim şartları içinde genellikle bir kişinin doktora düzeyinde ancak kendi özel alanında uzmanlaşabildiği de bir gerçektir. Diğer alanlara ilgi bu seviyede başlamış olsa bile -ki entelektüel merak engellenemez- bu konudaki verileri alana tam hâkim olmadan kullanmamalı, bunu doktora sonrası bilimsel araştırmalara bırakmalı ya da ortak çalışmalar yapma yolunu tercih etmelidir.

İlâhiyat Alanında Din Sosyolojisi Çalışmaları

Din sosyolojisi araştırmaları toplumdaki dinî yapıya odaklanır. Araştırma konuları günümüze yönelik olabildiği gibi tarihî de olabilir. Nitekim Weber klasik çalışmasında Protestanlığın modern kapitalizmin oluşmasında en önemli faktör olduğu şeklindeki teoriyi tarihsel olarak ele almıştı. Her ne kadar yukarıda, Türkiye’deki din sosyolojisi disiplinin İlâhiyat fakültesi içinde yer aldığını söylediysek de, konuyla ilgili araştırma yapanlar sadece İlâhiyatçı din sosyologları değildir. Dindarın kamusal alan içindeki yeri¹⁸ ya da dinî gruplar¹⁹ üzerine başarılı bazı güncel çalışmalar din sosyolojisini ilgi alanına dahil eden sosyologlar tarafından gerçekleştirildi.

İlâhiyat fakültelerindeki çalışmalar genelde Türkiye’deki dinî yapıyı incelemeyi hedefliyor. İnanç coğrafyaları, dinî hayat ve bunun şehirleşme veya sanayileşme gibi faktörlere bağlı olarak değişimi, dinî gruplar farklı örneklemeler çerçevesinde pek çok kere incelendi. Bunun yanında modernizm,

¹⁷ Reiwald’ın dediği gibi: “Tek dalda uzmanlık uzmanlık değildir, tek bilim bilim değildir.” Paul Reiwald, “Malinowski ve Etnoloji,” *Bilimsel Bir Kültür Teorisi* (ed. B. Malinowski, trc. Saadet Özkal), İstanbul 1992, s. 7

¹⁸ Örnek çalışmalar olarak bk. Nilüfer Göle, *İslâm ve Modernlik Üzerine Melez Desenler*, İstanbul 2000; Elisabetth Özdalga, *Modern Türkiye’de Örtünme Sorunu Resmî Laiklik ve Popüler İslâm* (trc. Yavuz Alogan), İstanbul 1998.

¹⁹ Örnek olarak bakılabilir: Fulya Atacan, *Sosyal Değişme ve Tarikat Cerrahiler*, İstanbul 1990; Tayfun Atay, *Batı’da Bir Nakşi Şeyhî Nazım Kıbrısı Örneği*, İstanbul 1996.

postmodernizm, yabancılaşma, sosyal bütünleşme ya da çözülme gibi konular teorik olarak ele alındı. Bir de düşünce tarihi ya da tarihî açıdan incelenen konular söz konusu. Bu tür çalışmalarda herhangi bir kişinin din ve toplumla ilgili görüşleri ya da tarihsel bir dönemin dinî-sosyal yapısı sosyolojik bir bakış açısıyla ele alınır.

Ülkemizde son yıllarda deneysel araştırmaların oldukça ilgi gördüğünü yukarıda belirttik. Alan araştırmaları sosyal bilimlerin tabiatı gereği vazgeçemeyeceği araştırmalar ve araştırma tekniklerinin uygulanması ve değerlendirmesi nisbeten zor olmasına rağmen teşvik ediliyor. Aynı şey din sosyolojisi araştırmaları için de geçerlidir ve biraz önce sözünü ettiğimiz sosyologların çalışmaları gözleme ya da derinlemesine mülakata dayanan deneysel araştırmalardır. Ancak özellikle İlâhiyat Fakültelerindeki din sosyolojisi araştırmalarında (aynı şey din psikolojisi ve din eğitimi disiplinleri için de söz konusu) istatistiğe dayanan alan araştırmalarının yapılması arzu ediliyor. Burada sanki diğer tekniklere karşı bir güvensizlik söz konusudur. Oysa bu tekniklerden herhangi birinin diğerine üstünlüğü kesin olarak ortaya konulamaz; aksine özellikle anket tekniği gerek soruların hazırlanması ve gerekse verilerin değerlendirilmesi açısından diğer tekniklerden önemli ölçüde ayrılır ve özel bir uzmanlık gerektirir. Nitekim bilim dünyasında 'istatistik' isimli özel bir disiplin söz konusu olup bunun sosyal bilimlerde kullanılması ise daha özel bir çalışma alanıdır. Tamamen ayrı bir çalışma alanı olan bu disiplinin üniversitelerin sosyoloji bölümlerinde genelde 'sosyal istatistik' adı altında iki dönemlik bir ders olarak okutulur. Dolayısıyla istatistik tekniğinin sosyologlar tarafından kullanılmaması da normal karşılanmalıdır. İlâhiyat bünyesindeki din sosyolojisi araştırmalarında bu tekniğin teşvik edilmesi sosyal bilimlerin popüler gücüne dayanıyor ve yukarıda örnek verdiğimiz üzere tamamen farklı alanlarda da kullanılmak isteniyor. Konu hakkında yeterince uzmanlaşma imkânı olmadığı veya bir istatistikçi ile ortak çalışma yapılmadığı için (doktora ya da doçentliğe esas çalışmaların ortak çalışmalar olmaması gerekir) ortaya çıkan araştırmanın seviyesi hakkında kimsenin net bir kanaati de yoktur. Acaba ankete esas ölçekteki soruların geçerliliği ve güvenilirliği sınanmış mıdır (kaldı ki soruları genelde araştırmacının kendisi hazırlamaktadır), korelasyon tekniği bu soruları değerlendirmek için uygun mudur (genelde çok inceliğine vâkıf olmaksızın kare-kare tekniği kullanılır) ve ortaya çıkan sonuçlarla ilgili olarak bir sosyal bilimci olarak açıklamalar getirilmiş midir? Her hâlükârda istatistikî verilerin sosyal bilimciler için önemli bir bilgi kaynağı olduğunu inkâr etmek mümkün değil ve bu tekniğin alan araştırmalarındaki yeri küçümsenemez. Ancak bunu kullanırken yukarıda birkaç alanda birden uzmanlaşmakla ilgili söylenenler göz ardı edilmemelidir.

Şimdi gerek sosyoloji gerekse İlâhiyat bölümlerinde yapılan dinî yapı araştırmalarının İlâhiyatın diğer alanlarına ne derece katkıda bulunduğunu sorma-

lıyız. Acaba din sosyolojisi klasik İslâm bilimlerindeki çeşitli tartışmalara katkıda bulunabilir mi? Dindar bireyin kamusal alanda yer edinme davranışını açıklamaya çalışan ya da herhangi bir ildeki dinî hayatı çeşitli yönleriyle ortaya çıkarmaya gayret eden bir araştırmanın böyle bir alana katkıda bulunmasından söz edilemez. Bu tür araştırmaları yürütebilmek için yeterli seviyede din bilgisine ihtiyaç vardır ama uzmanlaşmaya gerek yoktur. Nitekim İlahiyatçı olmayan din sosyologlarının çalışmaları buna örnektir. Kanaatimizce İlahiyat bünyesindeki din sosyologları diğer meslektaşlarına paralel bu tür çalışmaların yanında doğrudan İlahiyat bilimlerine katkıda bulunacak çalışmalar yapma imkânına da sahiptirler; zira din konusunda lisans düzeyinde formasyonları vardır. Bu çok önemli formasyonu neredeyse bütünüyle göz ardı edip tamamen yeni çalışma alanlarına girmek bir bilgi ve enerji israfıdır. Yazımızda üçüncü defa olarak söylemek gerekirse, şüphesiz entelektüel merak engellenemez ve dinî yapının herhangi bir görünümü İlahiyat bünyesindeki din sosyologları tarafından da incelenmelidir; bu onların temel araştırma alanının bir parçasıdır. Ancak din sosyolojisinin araştırma konusu içine dâhil ve teşvik edilmesi gereken önemli bir alan da doğrudan İlahiyat alanıdır. Daha açık söylemek gerekirse, din sosyologları aynı zamanda tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, mezhepler tarihi, tasavvuf ya da Türk-İslâm sanat tarihi gibi konularda sosyolojik diyebileceğimiz bir yöntemle çalışmalar yapabilirler ve elde edilen sonuçlar İlahiyat alanına doğrudan katkıda bulunabilir. Burada iki alanda uzmanlaşma diyebileceğimiz ve yukarıda doktora düzeyinde kolay olmadığını söylediğimiz bir durum ortaya çıkar. Ancak burada uzmanlaşılması gereken ikinci alan tamamen yeni bir alan değil, lisans düzeyinde önemli ölçüde formasyon kazanılan bir alandır.

Örnek Bir Çalışma: Hadis Disiplininde Sosyal Bilim Kullanımı

Klasik İlahiyat alanının problemlerini konu edinen din sosyolojisi çalışmaları ülkemizde az olmakla birlikte yine de yapıldı ve yapılıyor.²⁰ Bunun bir örneği de Recep Şentürk'ün Columbia Üniversitesi Sosyoloji bölümünde hazırladığı doktora çalışmasıdır.²¹

Şentürk'ün *Toplumsal Hafıza Hadis Rivayet Ağları 610-1505* isimli çalışması, adından da anlaşılacağı üzere hadis alanındaki isnad sistemini yaklaşık bin yıllık bir dönemi aralar inceliyor. Daha özelden inceleme alanı söz konusu yıllar arasında yaşamış ve 'hâfız' payesine erişmiş yirmi altı kuşak (tabaka) hadisçi

²⁰ bk. Osman Eyüpoğlu, *Türkiye'de Sosyal Değişme ve Kur'an Yorumları İlişkisi (Cumhuriyet Dönemi Örneği)*, OMÜSBE, (doktoratezi, Samsun 2003); Vejdi Bilgin, *Sosyo-kültürel Şartların Fıkhi Hükümlere Etkisi*, OMÜSBE, (doktora tezi, Samsun 2001).

²¹ Söz konusu çalışmanın muhtevasına dair bir tanıtım yazısı için bk. Bekir Kuzudişli, "Toplumsal Hafıza Hadis Rivayet Ağları 610-1505", *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, II/1, İstanbul 2004, s. 209-214.

arasındaki rivayet ağının yapısıdır. İsnad zinciri incelenirken önemli ölçüde istatistikten yararlanılmış ve konuyla ilgili olarak HADISNET isimli bir program geliştirilmiş ve veriler bu program çerçevesinde değerlendirilmiştir. Ancak çalışmada istatistikler konusunda profesyonel bir yardım alınıp alınmadığı belirtilmemiştir.

Kuşaklar arasındaki rivayet aktarma ilişkisi incelenirken araştırmacının ulaştığı en önemli bilgi, tabaka içi ilişkinin yok denecek kadar az olması, tabakalar arasındaki ilişkinin ise çok yoğun oluşudur. İsnad halkasını en aza indirmek amacıyla hadis öğrencileri ulaşabildikleri en eski tabakaya mensup hafızlardan hadis almışlar, hâfızlar da mümkün mertebe en genç öğrencilere hadis vermeye çalışmışlar. Tabakalar arasındaki bu mesafeyi en uzun tutanlar öğrenci ya da hoca olarak o derece itibar kazanmışlar. Ancak itibarlı öğrenci olmak aynı derecede itibarlı hoca olmak anlamına da gelmemiş, zira çok itibarlı öğrenciler hadis nakletmeye başladıklarında genç öğrenciler bulamayanca hoca olarak aynı oranda itibar kazanamamışlar.

Böyle bir çalışmanın, istatistik yöntemine başvurmanın dışında –ki istatistik sosyal bilimlerin kullandığı sadece bir tekniktir ve sosyal bilimlere mahsus da değildir- sosyal bilimlerle doğrudan ilgisi nedir şeklinde bir soru akla gelebilir. Şentürk'ün çalışması aslında doğrudan bir hadis tartışmasını konu edinmez, o sosyolojinin teorik bir tartışmasını ele alırken iddiasını temellendirmek amacıyla isnad sistemini seçmiştir. Çalışmanın esas ilgilendiği konu, klasik sosyolojideki sosyal yapılar ve sözel yapılar arasındaki ayrımı kaldırmak ve konuya paralel biçimde dilbilimde kullanılan eş zamanlı ve art zamanlı yapılar kavramını birleştirmektir. Bu tartışma, esasında sosyolojinin formel olarak kuruluş yıllarına, Comte'un bu yeni bilimin çalışma alanını sosyal statik ve sosyal dinamik olarak ayırmasına kadar gider. Bu metodolojik anlamda bir zorunluluk gibi görülmüşse de aslında toplumun bir durağan bir de değişen olmak üzere iki ögesi yoktur.²² Şentürk'ün ilgilendiği alan daha da özelden bilgi sosyolojisi tartışmalarına dâhil edilebilir. Klasik sosyologlara göre bilgi toplumsal bir üründür, varlığın ikincil neticesidir. Hâlbuki günümüz bilgi anlayışında, bilginin aynı zamanda toplumun kurucu ögesi olduğu kabul edilir.²³ Aynı şekilde yazar da klasik sosyolojinin eylemle söylemi ayırıp eyleme öncelik vermesini eleştirerek, modern yaklaşımlara paralel olarak eylem ve söylemin birbirinden ayrılamayacağını hadis rivayet ağından örnekle ispatlamaya çalışır. Araştırmada sonuç olarak “bir taraftan dolaylı anlatımın ve rivayetin sosyal ağı ürettiği ve çoğalttığı, diğer taraftan da rivayetin hayatta kalmasının sosyal ağı ve sosyal ilişkilerin dayanıklılığına bağlı olduğu” ifade edilir ve kitap yine benzer cümlelerle bağlanır:

²² bk. Vejdi Bilgin, “Sosyal Akışkanlık Kavramı Üzerine,” *UÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XII, sy. 2, Bursa 2003.

²³ bk. E. Doyle McCarthy, *Bilgi Kültürü* (trc. A. Figen Yılmaz), İstanbul 2002, s. 31–56.

“Bir taraftan sosyal yapıdaki konumumuz bizim konuşma biçimimizi yapılandırırken, diğer taraftan konuşma biçimimiz bizim sosyal yapıdaki konumumuzu biçimlendirir.”²⁴

Şentürk'ün çalışması pek çok açıdan ideal bir araştırma görünümü veriyor. Her şeyden önce bu çalışma bir sosyal bilim çalışmasıdır ve temel problemi de sosyal bilimlerin teorisine yöneliktir. Yazar, Saussure tarafından ortaya konulan ve yine kendisi tarafından sosyoloji altında birleştirilmeye çalışılan eş-zamanlı yapılar ve art zamanlı yapılar ayırımını²⁵ ortadan kaldırmayı amaçlıyor. Diğer taraftan hadis disiplininin isnad sistemi araştırma örneklemleri olarak incelenmiş ve bunun da şöyle ya da böyle –ki artık takdir biraz da hadisçilerindir- hadis araştırmalarına katkı sağladığı göz ardı edilemez. Şüphesiz iyi bir İlahiyat formasyonu olmasaydı bu çalışma ortaya çıkamazdı. Bu çalışmada hadis ve toplum bilimlerinin kesişeceği yeni araştırma konuları da önerilmektedir: Meselâ hadis rivayet ağı içindeki ilişkiler incelenmiştir ama bu rivayet ağını nelerin ortaya çıkardığı ve bunun sosyal ve kültürel temellerinin neler olduğu bu konulardan biridir.²⁶

Netice olarak Şentürk'ün çalışması, şahsen benim, din sosyolojisinde teşvik edilmesi gerektiğini düşündüğüm araştırmalar konusuna iyi bir örnektir. Ancak bu çalışmayı dikkatlice okuyan bazı hadisçiler belki hayal kırıklığına uğramış olabilirler, zira -sosyal bilimlerin İlahiyat akademik çevreleri üzerindeki popüler etkisine kapılarak- sosyolojinin çok şaşırtıcı bazı tesbitler yapacağı ve açılımlar getireceği gibi bir beklenti içerisinde kalınmış olabilir. Eser sosyal bilimlerin yapısı ve İlahiyat alanında neler yapabileceği konusunda bize gerçekçi bir tablo sunuyor. Sosyoloji sadece sosyolojidir, ona 'bilimin simyası' rolünü vermemek gerekir.

²⁴ Şentürk, *a.g.e.*, s 195, 280.

²⁵ Saussure'nin söz konusu eseri Türkçe'ye kazandırılmıştır. Ferdinand de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri* (trc. Berke Vardar), İstanbul, 2001.

²⁶ Şentürk, *a.g.e.*, s. 49.